

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, культурно-специфическая лексика, культурно-специфический термин, барымта, карымта, художественный текст, форенизация, доместикация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 House, J. (2023), *Translation: The Basics*, 2nd ed., Routledge, London.
- 2 Zhussupova, A. and Ashimkhanova, S. (2020) "Recreation of ethno-cultural markers in the translations of "Blood and sweat", *Opcion, Universidad del Zulia*, vol. 36, № 91, pp. 851-870.
- 3 Baker, M. (2018), *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge, London.
- 4 Мұханбетқалиұлы, Қ. (2012), *Тап кезең*, Мереке баспасы, Алматы.
- 5 Муханбетқалиұлы, К. (2016), *Тяжкие времена*, Қазақ энциклопедиясы, Алматы.
- 6 Mukhanbetkaliuly, K. (2022), *Troubled times*, The Kazakh Pen Club, the United Kingdom by Amazon.
- 7 Venuti, L. (2013), *The translator's invisibility: a history of translation*, 2nd ed., Routledge, London.
- 8 *Казахско-русский словарь* (2002), Дайк-пресс, Алматы.
- 9 *Oxford Qazaq Dictionary* (2023), Bilim Media Group, Astana.
- 10 Фукс, С.Л. (2008), *Очерки истории государства и права казахов в XVIII и в первой половине XIX в.*, Юридическая книга, Астана.
- 11 *Словарь казахского литературного языка* (2011), 15-томный, том 3 / сост. Б. Суйеркулова, Т. Жанузак, О. Жубаева и др., Алматы.
- 12 *Словарь казахского литературного языка* (2011), 15-томный, том 9 / сост. А. Ыбырайым, А. Жанабекова, К. Рысбергенова и др., Алматы.
- 13 Маковецкий, П.Е. (1886), *Материалы для юридических обычаев киргизов*, вып. 1, Омск.
- 14 Useinova, K., Toktybaev, A., Isabekov, A., Sartae, S. and Zhainak, A. (2020), "Barymta – as an institution of the legal system", *E3S Web Conf.*, vol. 159.
- 15 Токтабай, А. (2007), "Барымта – школа героизма", *Отечественная история*, № 3, стр. 186-193.

Материал поступил в редакцию журнала 02.04.2025

XFTAP 17.01.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss3pp245-259](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss3pp245-259)

З.Т. Кәрімхан¹, Қ.Ә. Әубәкірова¹, А.Т. Смағұлова¹

¹ Шәкәрім университеті, Семей, 014707, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МЕМУАРИСТИКА: ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада «мемуар» терминінің пайда болуы, жанрлық ерекшелігі, атқаратын қызметі және әлем әдебиетінде алатын орны сараланған. Сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі мемуар жанрының қалыптасу кезеңдері мен ерекшелігі, терминге анықтама берген шетелдік және отандық ғалымдардың пікірлері, «Есте сақтау» концепциясы, «жеке жады» және «ұжымдық жады» ұғымдары сараланып, салыстырмалы сараптама жүргізілді.

Қазақ әдебиетіндегі мемуаристиканың қалыптасу кезеңін айқындауда Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі мемуарлық элементтерге назар аударылды. Түркі дәуірінде тасқа қашалып жазылған тарихи естеліктер белгілі бір деңгейде мемуарлық сипатқа ие екендігі айқындалды. Одан кейінгі кезеңдерде ұлы ағартушылар Ш. Уәлихановтың күнделіктері мен зерттеулері, сондай-ақ М. Бабажановтың этнографиялық жазбаларының мемуарлық сипаты сараланды. Бұл шығармалар белгілі бір дәуірдің тыныс-тіршілігін бейнелеп қана

қоймай, қоғамдағы өзгерістер мен әлеуметтік құбылыстарды көрсетуде маңызды дереккөз ретінде қарастырылады.

XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының қайраткерлері де мемуарлық шығармашылықтың дамуына ерекше ықпал етті. Алаш ұранды әдебиеттің өркендеуі қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және мәдени өміріндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты болды. Бұл кезеңде арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің басты мақсаты – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрес болды. Осыған байланысты ақын-жазушылар ғана емес, саяси қайраткерлер, басқа да мамандық иелері өздері өмір сүрген заман мен қоғам туралы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалар қалдырған. Бұл жазбалар бүгінде зерттеуге тұрарлық тарихи-әдеби дереккөз ретінде аса құнды.

Мемуар жанры деректі, тарихи және көркем әдебиеттің тоғысқан тұсы болғандықтан, оның әдебиеттегі орны, шынайылық деңгейі, деректілік пен көркемдік үйлесімі маңызды мәселелер қатарында қарастырылды.

Қазақ мемуаристикасы ұлттық әдебиеттің маңызды саласының бірі ретінде тарихи деректерді көркемдік шеберлікпен бейнелеудің өзіндік үлгісін қалыптастырып келеді. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық тарихи жадыны жаңғыртуға, халықтың өткенін танып-білуге және болашақ ұрпаққа маңызды деректер қалдыруға зор мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мемуаристика, нарратив, идея, әдеби жанр, компонент, автор.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мемуаристика – тарихи, қоғамдық немесе жеке өмірлік оқиғаларды баяндайтын, автордың өз көзімен көрген немесе куәгері болған жайттарды сипаттайтын ерекше әдеби жанр. Бұл жанрдың басты құндылығы – белгілі бір дәуірдің рухани, тарихи процестердің өрбуін және сол кезеңдегі өмір сүрген тұлғалардың шынайы әрі тиген бейнесін жеткізуінде. Мемуарлық шығармалар тек оқиғаларды сипаттаумен шектелмей, сол уақыттың, мәдени және саяси әлеуметтік әлеуметтік жағдайын да толыққанды сипаттайды. Сол себепті мемуаристиканы әдебиет пен тарихтың тоғысқан тұсы ретінде қарастырады.

Мемуарлар – естеліктер негізінде жазылатындықтан, олар тарихи дереккөз ретінде ерекше маңызға ие. Бұл шығармалар көркем әдебиетке жақын болғанымен, мазмұны жағынан деректік прозаға да жатады. Автор оқиғаларды өз көзқарасы тұрғысынан баяндай отырып, тарихи шындықты жеткізуге тырысады. Осы кезеңдегі мемуарлық әдебиет тарихи ғылым үшін де, әдебиеттану саласы үшін де маңызды рөл рөлі.

Қазақ әдебиетінің мемуаристикасы өз бастауын фольклордан, ауызша тарих айту дәстүрінен алады. Қазақ халқы ғасырлар бойы өз тарихын шежірелер, жырлар, толғаулар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырды. Бұл дәстүр халықтың тарихи жадын сақтау, өткеннің маңызды оқиғаларын ұмытпауға мүмкіндік берді. Алайда жазба мемуарлық жанр XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қарқынды түрде дами бастады. Бұл кезең қазақ қоғамындағы саяси және әлеуметтік өзгерістермен тұспа-тұс келді.

Әйгілі Алаш қозғалысының қайраткерлерінің, XX ғасырдағы саяси оқиғалардың куәгерлерінің, советтік кезеңдегі қуғын-сүргінге ұшыраған зиялылардың жазбалары қазақ мемуарлық әдебиетінің кеңеюіне үлкен үлес қосты. Мұндағы қалам қайраткерлерінің естеліктері – тек жеке өмірбаяндық деректер ғана емес, сол кезеңдегі қазақ қоғамының жағдайын айқын бейнелейтін тарихи құжаттар ретінде де танылады. Бұл мемуарлар сол дәуірдің идеологиялық, саяси қысымдарын, халықтың тағдырын, зиялыларының күресін сипаттайтын баға жетпес әдеби және тарихи мұра ретінде пайдаланылды.

Совет дәуірінде көптеген қазақ зиялылары саяси қудалауға ұшырады. Олар толыққанды шығармашылық жұмыспен тұрақты, жүйелі түрде айналыса алмаса да, белгілі бір деңгейде мемуарлық еңбектер жазып қалдырды. Бұл шығармаларда авторлар өз бастарынан өткен кезең-қыстау кезеңдерін, халық басына түскен ауыртпалықтарды, тәуелсіздік жолындағы күресті, қуғын-сүргін мен азап лагерлеріндегі өмірді шынайы түрде баяндап берді.

Бүгінгі ұрпақ үшін бұл аса құнды деректер ресми тарихи деректерде толық емес маңызды материалдардың да қатарын толықтырады.

XX ғасырда орын алған тарихи оқиғалар қазақ мемуаристикасының жан-жақты дамуы түрткі болды. Ұлт-азаттық қозғалыстары, соғыс жылдарындағы халық өмірі, своет дәуірінің жағдайлары, бүгінгі тәуелсіздік кезеңіндегі өзгерістер – осының барлығы қазақ мемуарлық әдебиетінің мазмұнын кеңейтіп, оны жан-жақты ете түсті.

Мемуарлық шығармаларды тарихи шындықты сақтап, өткенді қазіргі заманмен байланыстыратын алтын көпір деп есептеуімізге болады. Олар қоғамның әр кезеңдегі жағдайын шынайы түрде бейнелейді, тарихи құжаттармен қатар көркем шығармалар ретінде де жоғары бағаланады. Өйткені өткенді білу болашақты бағдарлауға мүмкіндік беретіні түсінікті жайт.

КІРІСПЕ

Ұлттық идеологияның маңызды элементі ретінде алаш идеясы танылып, мемлекетшілдік пен ұлтшылдық символы ретінде насихатталса, алаш қозғалысына адалдық танытқан таудай тұлғаларға бүгінгі күннің ұрпақтары қалай қарайтынын анықтау қажет. Сонымен қатар зерттеу нәтижесі Алаш ұлт-азаттық қозғалысы кезеңіндегі заман, дәуір шындығын, тарихи-қоғамдық жайттарды, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды айқындауда да аса өзекті деп айтуға негіз бар. Алаш ұрпақтарының естеліктері негізінде зерттеу жұмысын жүргізу жұмыстың жүйелі, жинақы әрі нақты нәтижелерге қол жеткізуі үшін аса тиімді болмақ.

Сонымен қатар XX ғасыр басындағы қазақ мемуаристикасының жанрлық ерекшелігі мен көркемдік-идеялық және тақырыптық айырмашылықтарын, мазмұндық-формалық жағынан түрленуін, арыстардың деректі және көркем прозадағы бейнесін анықтаумен қатар алаш идеясының, қозғалысының этносаралық, ұлтаралық қатынастарда және әлемдік өркениетте даму бағдарын айқындауда да аса өзекті деп танимыз.

Алаш кезеңінің шынайы тарихын суреттейтін, заман шындығын, дәуір тынысын сипаттайтын алаш қайраткерлерінің өз еңбектерін және олардың қуған көрген ұрпақтарының естеліктерін бүгінгі күннің тұрғысынан қарап, салыстыра отырып анықтау да маңызды дүние. Сондай-ақ алаш арыстарының әрекетін, қимыл-қозғалысын, портреттерін ұрпақтары жазып сақтаған мемуарлық жазбалар негізінде ғылыми зерттеу жүргізу – қазақ әдебиетінің тарихы, алаштану саласының және жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымының дамуы үшін аса қажетті шаруа болмақ.

Ел тәуелсіздігі жарияланғаннан бергі ширек ғасырдан астам уақыт ішінде ұлттық руханият әлемінің өзекті мәселелері күн тәртібіне шықты. Әсіресе әдебиет пен мәдениет саласындағы ақтаңдақ тақырыптарды қайта қарап, объективті түрде баға беріп, жаңаша зерделеу ісі уақыт күттірмейді. Жаңа дәуірдің қойып отырған талабы сол, қоғамдық ой толқынында әдебиет тарихындағы кейбір мәселелерді қарау үшін соны зерттеу, жаңаша үрдіс қажеттігі аңдалады.

Осы орайда ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Қирабаев: «Қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттері XIX-XX ғасырлар тұсында тіпті көп. Бұл тұстағы біздің қоғамдық саясатымыз орыстармен қарым-қатынасымызға негізделді. Барлық тарихи оқиғалар мен әдеби туындыларға осы тұрғыдан ғана баға берілді. Ал халық тарихы мен әдебиеті Қазақстанның Ресейге қосылуын біржақты ғана бағалаған жоқ, оның қайшылықты жақтарын, отаршылдықтың қазақ қоғамына ауыртпашылық алып келгенін да ашып көрсетті. Сондықтан бұл дәуірлердің әдебиеті коммунистік идеология қысымына көбірек ұшырады. Бүгін соның бәрін қайта қарау, оған ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша баға беру аса қажет» [1, 16] деген ой түйіндейді.

Академик айтып отырғандай, ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарап, жаңаша баға беруге тиіс сала – әдебиеттанудың проза жанрлары, оның ішінде деректі проза екені белгілі. Өз уақытында зерттелмей кенжелеп қалған, кейіннен бірде көркем прозаның, бірде

публицистикалық шығармалардың шылауында кеткен мемуарлық туындылардың аражігін ажыратып, жанрлық сипатын айқындап, әдебиеттегі орнын шегелеп беру күн тәртібінде тұр.

Мемуаристика – әлем әдебиетінде биік үлгілер қалыптастырған, өз тарихы мен даму жолы бар ерекше жанр түрі. Орыс әдебиетінде мемуарлық шығармалардың алтын дәуірі XIX ғасыр болса, бұл жанрдың кейбір үлгілері қазақ әдебиетіне XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Біз зерттеу нысанымызға алынған XX ғасырдың басында мемуарлық шығармалар даму эволюциясының алғашқы сатыларынан өте бастады.

Жалпы мемуар деген не, оның қандай ерекшелігі бар дейтінге келер болсақ, латын-француз тілдерінен алынған *memoire* сөзі қазақша жад (белгі) деген мағына береді.

«Мемуар» термині тарихының ұзақ жолы бар. Оның пайда болуы XV ғасырдың аяғында француз дипломаты және тарихшысы Филипп де Комминнің жазбаларымен байланысты болды және нақтырақ айтқанда, оның «мемуарлары» алғаш рет 1524 жылы жарық көрді.

Орыс ғылымында «мемуар» термині XIX ғасырда тамыр жайып, «авторы өзі қатысқан немесе белгілі бір оқиғалар туралы замандастардың жазбалары – естеліктерді баяндау» [2, 70] дегенді білдірді.

Орыс тарихшылары тарихи дереккөздердің қайнар көзі ретінде осы жанрды, осы бағытта жазылған шығармаларды қарастырды. XX ғасырдың басында тарих ғылымында мемуарлар «автордың өзі қатысушы немесе куәгер болған тарихи оқиғалар туралы естеліктері, тарихи дереккөздердің бір түрі» [3, 343], – деп түсіндірілді.

Сондай-ақ шығармаларды «мемуар», «мемуарлық әдебиет» және «мемуарлық дереккөздер» деген топтарға жіктеп, «негізінен дерек, естелік бола алатын, өткенді баяндайтын замандастардың жазбалары» [4, 32-38], – деп жазба дереккөздердің соңғы тобына біріктіруге талпыныс жасады.

Ал орыс мемуаристикасын зерттеген ғалым А.Г. Тартаковский: «Мемуарлар – тарихи жады, ұрпақтардың рухани сабақтастығы құралдарының бірі және өркениетті қоғамның өткеніне, тұрмыс-тіршілігіне саналы қатынасының көрсеткіш деңгейі» [5, 3] деп сипаттайды. Әрине, бұл сөздің кең мағынасында айтылып тұрған даусыз, ал тар мағынасында қазіргі әдебиеттануда «мемуар» деген жазушының өз өмірі немесе өмір сүрген қоғамы, оның ойы мен қиялы, дүние танымы мен философиясы баяндалатын әдеби естеліктер, күнделіктер мен өткен өмірінің маңызды тұстарын әңгімелей жазылған көркем шығармалар болып шығады.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиясында мемуар анықтамасы: «Мемуар (фран. *memoires* – еске алу) – авторлардың өздері қатысқан немесе куә болған тарихи оқиғалар, қоғам қайраткерлерінің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктер. Мемуар шығармалардың түрлеріне, сондай-ақ күнделіктер, өмірбаяндық жазбалар да жатады. Мемуарлық шығармада жеке адамның, тарихи тұлғаның тағдырын халық өмірімен тығыз байланыста алып, оның азаматтық өнегелі қалыптасу жолын қоғам дамуындағы іргелі, ұлы өзгерістермен сабақтастыра, нақтылы әрі көркем баяндайды» деп берілген.

Мемуар жанрына қатысты Минз өз еңбегінде: «Мемуар жанрында жазылған шығармалардың дені эмоциядан тұрады. Себебі автор жадында оның жан дүниесіне ерекше әсер еткен оқиғаларды не сезімдерді жазады. Көп жағдайда мұндай жазбалар тек эмоционалды жазбалар есебінде қаралуы тиіс. Сондықтан мемуарлық шығармаларды тарихи дерек ретінде қарағанда оның тарихи құндылығынан гөрі эмоционалды бояуы көбірек болатындай» деп [6], мемуар жанрына қатысты өзінің тағы бір тың ойын жазады. Ал Фейнман мен Д. Уотсон сынды ғалымдар ғалымның ойлау жүйесін түсіну үшін мемуарлық жазбаларды өмірбаянмен қосып оқыту керек деп, керісінеше мемуар жанрының аса маңызды екенін атап көрсетеді [7].

Роберт Лоуелдің өмірі мен шығармашылығын зерттеген ғалым Стивен Акселрод кейде мемуарлық шығармаларда жазылған ойлар автордың ғұмырлық тұжырымы болмауы мүмкін екенін ескертеді. «Әсіресе, Лоуелдің «Одақ өлілері үшін» атты өлеңі ақынның өлеңдері мен естеліктерімен диалогқа түскенде тұжырымдардың қарама-қайшылығын көруге болады» [8] дейді. Демек, мемуарлық шығармаларда айтылатын ой қорытындылары да автордың соңғы тұжырымы болмауы мүмкін екенін ескеру қажет.

Жалпы мемуар жанрына келгенде әлемдік ғалымдар жады теориясына қатысты сараптамаларды жиі мысал етеді. Жеке жады және ұжымдық жадыға қатысты зерттеу жүргізген М. Халбуокос пен П. Нораның «Жады кеңістігі» («Есте сақтау орыны» концепциясы) зерттеулері адамның есте сақтау қабілеті оның мінез-құлқына, ойлау жүйесіне және дүниетанымына әсер етеді деп көрсетеді. Демек, мемуар жанрындағы автордың басынан өткен түрлі оқиғалар, сезімдер мен әсерлер оның жан-дүниесінен хабар беретін, шын мәнінде тек сыртқы әлеуметтік ахуалдың ғана емес, жеке тұлғалық ерекшелігін айқындайтын да белгі екенін ескеру қажет. Мемуар жанрының ішінде жеке жады және ұжымдық жады элементтері де болады. Бұл – табиғи құбылыс. Адам баласы жаратылысы иесі ретінде тұлғалық ерекшелігімен қатар мәдени-әлеуметтік ортаның ықпалында болатыны П. Бурьдьеңің Габитус теориясы негізінде дәлелденгенін ескерер болсақ, шынында да мемуар жанры аса күрделі психологиялық қабаттарды айқындайтын құрал ретінде де ерекшеленеді. Мемуар жанрында жазылған шығармаларда тек тұлғалық ерекшелік қана емес, тұтас бір ұлттық, мәдениеттің мәдени-танымдық қабаты да суреттелуі мүмкін екенін П. Нораның «Жады кеңістігі» жайында жазған зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, келісуге болады [9]. Себебі адамның әсері, мемуар жазуға әкелген түрлі жағдайлар оның жады кеңістігінде ерекше орын алған оқиғалар негізінде қалыптасатынын мемуарлық проза мәтіндерінен аңғаруға болады. Ал америкалық және австралиялық ғалымдардың соңғы уақытта жүргізген тағы бір зерттеулерінде қазіргі таңда өнер мәдени жекелеген түрден жалпы түрге ауысып, бір формаға ойыса бастағаны сарапталған. Сондықтан кез келген өнер өзінің мәдени шекарасын берік қорғауы керек деген тұжырымдарды да айта бастады [10]. Демек, жазу мәнері мен нарративтік ерекшеліктерді мұқият зерттеу бастаған қазіргі таңда мемуар жанры да әлі заман ағымына сай өзгеріп, құбылуы мүмкін деген сөз. Сондықтан зерттеу нысаны ретінде алынған қазақ мемуаристика жанрының қалыптасуы мен бүгінгі күнге дейінгі даму эволюциясын анықтау, жалпы мемуар жанрының даму динамикасын анықтап, біріздендіріп, жүйелеп, болашақ траекториясын анықтауда да аса құнды. Себебі мемуар – тек көркем шығарма жазудың түрі ғана емес, мәдени-ұлттық аспектілер негізінде жеке және жалпы дүниетанымның шекарасын айқындаушы, тарихи дереккөз ретінде де аса құнды жанр.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мемуар жанрының қалыптасуына және ерекшеліктерін айқындауда «Жады теориясы» негізге алынды. М. Халбуокостың «жеке жады» және «ұжымдық жадыға» қатысты тұжырымдары мемуар жанрының жанрлық ерекшелігін айқындауда өз септігін тигізді. Мемуар авторының ақпаратты қайдан алғанын анықтау аса маңызды. Сондай-ақ П. Нораның «Жады кеңістігіне» қатысты тұжырымдары жады кеңістігі жадыға түскен ақпараттар негізінде қалыптасатыны айтылған болатын. Демек, мемуарлық шығарма авторы жазып отырған шығарма мәтініндегі ақпараттар оның жады кеңістігінен алынады. Ал жадыға түсетін ақпарат тек қана адамның өзі көріп-білгені арқылы ғана емес, кейде сыртқы түрлі ақпарат көздерінен немесе қиялдан да туындауы мүмкін екенін ескеру қажет. Сондықтан мемуарлық поза жанрында жазылған шығармаларға автордың «жады кеңістігін» айқындау мақсатында бигорафиялық параллель тәсілі негізінде салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында Шмид қалаған нарратив теориясы негізінде баяндау тәсілдеріне қатысты да сараптама жұмыстары жүргізілді. Себебі кез келген мемуарлық мәтін авторы жазбаны өз атынан тікелей, бірінші жақтан баяндаса да, кейде оқиғаға өзі қатысып, өз өміріне әсер еткен оқиғалар негізінде суреттейді. Ал кейде өзі бақылаушы рөлінде баяндайды. Осы рөлдердің маңыздылығы мәтіннің шынайылығын, деректілігін айқындау барысында аса маңызды. Зерттеуде сараланған мемуарлық мәтіндерге Фрейдтің психоанализдік сараптамалары, яғни автордың ішкі эмоционалды жай-күйі, оның себептеріне байланысты тілдік қолданыстары, Асманның саяси мәтіндер астарындағы мемуарлық элементтер туралы ғылыми тұжырымдары да қолданылды.

Жинақталған ақпараттар мен деректерге сапалық контент анализ, тарихи-салыстырмалы, тарихи-салғастырмалы зерттеу тәсілдері арқылы сараптама, алаш тұлғаларының ғұмырнамасына қатысты естеліктерді, қазақ оқығандарының туыстары мен ұрпақтарының жазған естеліктеріне қатысты салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу жұмыстары, синтез, әдеби-танымдық талдаулар жасалды.

Алаш қайраткерлерінің өз заманы мен айналасы, қоғамы туралы деректері этнографиялық контексте қарастыруға мән беруге болады. Әлеуметтік-мәдени жағдайлар, дәстүрлер, қазақ қоғамының құндылықтар жүйесі дереккөздерін талдауға жаңа көзқарас берді. Сонымен қатар тарихи, әдебиеттанулық және мәдени зерттеулердің үйлесімін қолдану арқылы Алаш азаматының шығармашылық мұрасының маңызы мен рөлі тұрғысынан қарастыру міндеті де тұр.

Жинақталған деректерді біртұтас тұжырымдамалық жүйе ретінде талдап, олардың қоғамдағы рөлін, тарихи мәнін және мәдени мұрасын түсіндіруде кең контексте қарастырылды. Зерттеу барысында қолданылған тарихи дереккөздерге және Алаш тұлғасының шығармашылығына байланысты бұрынғы зерттеулерге сыни көзқараспен баға берілді. Арнайы құжаттарды, хаттарды, естеліктерді, қазанамаларды олардың тарихи-мәдени мәні тұрғысынан талдап, дереккөздердің сенімділігін бағалап, алаш кезеңін түсіндіруде тарихи карталар, фотосуреттер, хаттар және басқа да визуалды материалдар арқылы зерттеу нәтижелерін нақтыланды.

Зерттеу барысында философиялық, мәдени-әдеби және тарихи зерттеу салаларының теориялық принциптері мен заңдылықтары, зерттеу тәсілдері ескерілді.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеу барысында XX ғасыр басындағы қазақ мемуаристикасының жанрлық және идеялық-көркемдік табиғатын анықтауда төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді:

1. Мемуарлық шығармалардағы басым тақырыптар

Зерттелген 50-ге жуық мемуарлық сипаттағы мәтіннің мазмұны төмендегіше жіктелді.

3. Жады теориясы негізінде мемуар мәтіндерін жіктеу (П. Нора мен Халбуокостың негізінде)

Жады түрі	Белгілері	Мысалдар
Жеке жады	Автордың тікелей қатысқан оқиғалары	Шәкәрімнің Абай жайлы естелігі
Ұжымдық жады	Ұлттық санада сақталған тарихи оқиғалар	Алаш қайраткерлерінің қуғын-сүргіні жайлы жазбалар

Бұл нәтижелер қазақ мемуаристикасының жанрлық күрделілігін, ұлттық жадымен байланысын, сондай-ақ қоғамдық-мәдени, саяси тарихи өзгерістерге қатысын терең көрсетеді. Сонымен бірге авторлардың ішкі сезімі мен эмоционалдық бояуын зерттеу – олардың шығармаларының әрі деректік, әрі көркемдік сипатын ұшпастырады.

Қорытындыланған нәтижелер:

- Қазақ мемуаристикасы ежелгі жазба дәстүрлерден бастау алып, XX ғасырда Алаш қайраткерлерінің қызметімен жаңа сапалық деңгейге көтерілді.
- Жады теориясына негізделген талдау нәтижесінде мемуарлық шығармаларда субъективті және ұжымдық жадының элементтері тығыз байланысты екені дәлелденді.
- Мемуарлық жанр тарихи дерек пен көркем баяндау аралығындағы аралық жанр ретінде отандық әдебиетте ерекше маңызға ие.
- Алаш арыстары мен олардың ұрпақтарының жазбалары – тек әдеби жәдігер емес, тарихи-психологиялық және мәдени дереккөз ретінде де аса құнды.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ мемуаристикасының қалыптасуын орыс әдебиетінің ықпалы ретінде түсіндіретін зерттеушілер жоқ емес. XIX-XX ғасырлардағы бүкіл оқу жүйесіне орыстың әсері мол болғанын жоққа шығармасақ та, ұлттық әдебиетіміздегі мемуарлық дәстүрлерден өте ертеден қалыптасқанын, даму тарихы барын естен шығармағанымыз абзал. Көк түріктер империясының дәуірлеген шағының куәгері саналған Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің мәтіні қызықтырады. Ондағы тарихи тұлғаға қатысты биографиялық деректер мен естелік элементтерін ұшырастырамыз. «Құтлығ қаған», «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк», «Күлі Чор» және «Мойын Чор» ескерткіштерінің атауларынан-ақ ғұмырнамалық форманың қалыптасуы қазақ ұлттық мемуаристикасының бастау көзінің тарихы тым тереңде екенін сөзсіз аңғартады. Мәселен, «Күлтегін» ескерткішіндегі «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бұмын қаған, Істемі қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына, еліне, төріне (билік) тұтқа болған, қалыптастырған...» деп басталатын мәтін және «Тоныкөк» жазба ескерткішіндегі «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым» дейтін сөз тіркесі сияқты жарқын мысалдар үлгісі мемуарлық шығармалардың төркіні көнеден тамыр тартатынын аңдатса керек.

Өз кезегінде бұл жайттар түркі-қазақ ұлтының қоғамдық даму формацияларының өзгеруіне байланысты әр алуандыққа түрленіп отырды. Қазақ даласына ислам мәдениетінің орнығуына, діннің ықпалы күшейгенінен араб жазуы үлгісіндегі еңбектер де қазақ мемуарлық шығармаларының бастау бұлағын айқындай алады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» атты ғұмырнамалық туындысы мемуарлық шығарма талаптарына толық жауап беретін бірегей, құнды дүниелер ретінде бағаланған.

Ал ұлттық қазақ мемуарлық шығармаларының тағы бір тамаша үлгілері алғашқы ағартушылар еңбектерінде, мәселен Шоқан Уәлихановтың (1835-1865) мұраларында жарқырай көрінген. Оның «Ыстықкөл сапарының күнделігі» (1856) атты шығармасы орыс тілінде жазылғанына қарамастан, қазақ әдебиетінің мемуарлық еңбектерінің көшбасында, інжу-маржаны ретінде танылған.

«Ыстықкөл сапарының күнделігі» – Шоқанның сыршылдығымен аса білімдар кісі екенін халыққа таныта білген бірден-бір бағалы еңбектердің бірі. Шоқанның аз ғана уақыт

ішінде жазған бұл еңбегі қаншама жыл өтсе де, өз оқырмандарын жоғалтпаған, керісінше, құрылымы мен ерекшеліктері жас буынды өзіне ерітіп, баурап алып келеді.

Тарихшы, этнограф, ағартушы Салық Бабажановтың (1831-1871) «Қазақтың қазақ туралы жазбалары» атты еңбегі мазмұн байлығымен, танымдық құндылығымен және автор пайымдарының шынайылығымен ерекшеленеді. «Оның (С. Бабажановтың – З.К.) осы соңғы 2 желтоқсанда жазған жазбаларын жария етуді және оның қызғылықты мазмұнымен басқаларды да, әуесқой оқырмандарды да таныстыруды өзімнің міндетім деп санаймын» деп жауапкершілікті мойнына алған ғалым П. Небольсин «Карл Ивановичтің жақын арада келуін күтіп отырмыз. Ол – біздің Ордамыз жайлы жаңа генерал-губернатор алдында көптеген жоспар мен ұсыныстар қоюға келген еді» деп басталатын жазба мәтіні «меннің» атынан баяндалуымен, Ордада болып жатқан жайттарды таныстырудағы шынайылығы және нақтылығымен, тақырып аясынан ауытқып бара жатса, тізгін тартып, ғафу өтінетін этикалық тәртіптілімен сүйсіндіреді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, академик Р. Нұрғали дұрыс көрсеткендей, Алаш ұранды әдебиет болып қалыптасты. Ұлт-азаттық қозғалыс кезеңінде туған әдебиет бостандық мүддесін көздеді. Бір мүдде мен идея төңірегін топтасқан қазақ зиялылары қандай мамандық иесі болғанына қарамастан, Ахаң айтқандай, қалам қайраткерлері қатарынан көріне білді. Азаттық қозғалысының негізгі қозғаушы күшіне де осы қалам қайраткерлері айнала алды.

Ұлттық мүдде мен ұлттық идея дүниеге ұлттық әдебиетті әкеледі. Бұл кездегі әдебиет өзінен кейінгі жылдары қара күйе болып жағылған «ұлтшылдық» әдебиеті болып қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысында санаулы ғана жазба әдебиет өкілдерінің қатарын орыс тілі мен оқуын үйренген, Ресейдің ішкі қалаларынан білім алған талантты шоғыр келіп толтырды. Сол кезеңдегі патша заңдарының рұқсат беруімен ашылған алғашқы ұлттық басылымдар, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті, т.б. жарық көруі көркем жазба әдебиеттің дамуына қатты әсер етті, жазушылар мен жазушылардың да саны еселеп артты.

Аталған дәуірдегі әдебиеттің ықпалы, жанрларының қалыптасуы жайында «Алаш қозғалысы» энциклопедиялық анықтамалығында былай делінген: «Көркем проза, драма, әдеби сын жанрдың алғашқы үлгілері туып қалыптасуы ұлттық жазба әдебиетінің жаңа сапалық деңгейге көтерілгенін аңғартты. Бұл бағытта Алаш қайраткері М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» туындысы тұңғыш роман болса, Алаш қозғалысы өкілдері Б. Серкебаевтың, Ж. Аймауытовтың, М. Әуезовтің, Қ. Кемеңгерұлының драмалық туындылары осы жанрдың алғашқы үлгілері болғаны белгілі. Әдеби сынның қалыптасуы, оның шығармаға, әдеби мұраға, әдеби үдеріске баға беруі – жазба әдебиеттің есейе бастағандығының айғағы болды».

Бұл кезеңде арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің ұлт алдындағы басты парызы – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрестің бәрінен де маңызды екені айқындалды. Яғни жұртты қалың ұйқыдан оятатын әдеби тәсілдердің алдыңғы орынға шыққаны айқын. Бұл жолда ақын-жазушылар ғана емес, саясат серкелері де, басқа мамандық иелері болғанына қарамастан, өздері өмір сүрген орта мен дәуір туралы, қоғам мен ел-жұрт өмірі турасындағы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалары зерттеуге да тұрарлық.

Алаш кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың қатарына қалам қайраткерлері Ш. Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының, Ж. Аймауытұлының, М. Әуезовтің, М. Жұмабайдың, М. Шоқайдың, Қ. Сәтбаевтың, Ә. Марғұланның, т.б. еңбектері осы жанрдың тұңғыш тәжірибелері болады.

Мәселен, данышпан Шәкерімнің өзінің азамат болып қалыптасуына, ақындық болмысын айқындауға хәкім Абайдың әсері туралы «Әкеміздің бір шешесінен туған – Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан дана бөлек кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сезіндім» деп тебіреніспен еске алуы мемуарлық шығарма табиғатына тән құбылыс. Абай

тұлғасын ұлықтаған Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан бас болып, некролог арнап, шығармашылық мұрасын жинап, бастыруды қолға алып ұйымдастырған тарихи факт.

Қазақ халқының өркениетті қоғамға жетуі үшін тер төккен өзге халықтардың оқымысты ғұламаларынан Г.Н. Потаниннің, А.Ф. Затаевичтің, З.У. Тоғанның, Т. Сафиевтің, М. Қаридың, М. Тачмыраттың, басқалардың да естеліктерінен Алаш кезеңіне қатысты, оның тұлғалары турасында да мол деректер кезіктіреміз.

Әсіресе Г. Потанин өз жазбаларында: «Бұл сапарда менімен бірге Петроград университетінің студенті – Қарқаралы ауданындағы Тоқырауын өзенінің жағасының тумасы қырғыздың жас сұлтаны Сұлтанғазин болды. Шыңғыс Уәлиұлының ұлдары талай ертекішілерді тауыпты, менің серігім сұлтан Сұлтанғазин оларды орысшаға аударып берді, мен оның аудармасын жазып алдым; оның өзі ештеңе жазбады. Уәлихановтар әрқашан екі қазақ руымен – атығайлар және қарауылдармен ортақ көшпелі аумағы болды; олармен бірге бір жерді жаз жайлап, қыс қыстаған, сондықтан Г. Сұлтанғазин жазып алған ертегілер бойынша оларды атығайлар мен қарауылдар айтқан деп айтуға болады. Ал басқа жолдармен алынған ертегілер туралы тиісті орындарда белгілер қойылады» деп, ертегі жинауда көмектескен серігіне ризашылық білдірген көңілін жасыра алмайды.

Бұдан бөлек сталиндік жазалау саясатынан аман қалса да, елден жасырынып бертінге дейін өмір сүруге мәжбүр болған Алаш зиялыларынан А. Жанталин, У. Танашұлы, Ә. Ермекұлы, Ә. Оспанұлы, И. Тоқтыбайұлы, М. Бұралқыұлы сынды қайраткерлердің жазған естеліктерінің құны еш кемімейді.

«Мен өмірдің ащы-тұщысын өзгелерге қарағанда көбірек көрген адаммын. Бірақ, соның ащылау жағы тіптен көбірек және тым артықтау болды ма деп ойлаймын. Әйтсе де, менің арым алдындағы жүрегім ақ, көңілім таза. Жападан жалғыз қалған соңғы сәттерімде өзіммен-өзім отырып, мұңға батамын. Мұң – менің сырласым. Ойлап қараңызшы, одан басқа кімім бар менің. 86 жылдық ғұмырымда бұл өмірде не істеп, не қойдым, әсіресе өзімнің туған республикама, Отаныма не жақсылық жасадым. Рас, маңдайымның терін ағызып, жанымды шүберекке түйіп жүріп, жеті жыл қызмет еттім сол еліме. Әсіресе, республика шекарасын белгілуде досым Әлімхан Ермеков екеуіміздің В.И.Лениннің бір күнде екі рет қабылдауында болып, Я.Свердловпен жаға жырттыса салғыласқанымыз есімде.

Өзекке түскен өкініш көп...» [11, 14] деп сыр ақтарып, мұңын шағып жазған ұлт қайраткері У. Танашұлының өткен күннің бедеріне көз салып, көп дүниеден, әсіресе аса маңызды оқиға – жер тағдырын арқау еткен бұл естелігінің әдебиеттегі ғана емес, геосаясат алаңындағы ғана емес, ұлт тарихы мен руханиятындағы құны қашанда айрықша.

«Антикалық өмірбаянда адамның қоғамдық, сыртқы бейнесі көрсетіліп, мадақ әдебиеттердегі формаға негізделген оның мадақталған образы беріледі» [12], – дейді ғалым С. Сандлер.

Зерттеуші И.О. Шайтанов мемуар жанрының айқын шекарасы жоқ, жалпы көркемдік құрылымы солқылдақтау болып келетін, шебер қаламгердің көркемдік өрнектері ме немесе куәгердің әдеби екіұштылығы ма, қайсысы басымдау болып келетіні белгісіз жанр деген ой айтады.

Ал С.В. Житомирская мемуар мен көркем әдебиеттің ара-жігін ажыратудың мынадай критерийін ұсынды: «ойдан шығарылған кейіпкерлер мен оқиғалардың болуы және болмауы», ал «автордың өмірбаяндық шығармада өзіне жалған қарапайым есімді таңдауы оның мемуарлық жанрына күмән келтіруге негіз бола алмайды».

П.А. Зайончковский және ол басқарған ұжым тіпті шындыққа жақын екендігіне қарамастан, «беллетристикалық естеліктерді», сондай-ақ «өмірбаяндық схемаға негізделген әдеби шығармаларды» есепке алудан бас тартқанын былайша білдіреді: «Естеліктер арқылы біз автор өзі немесе баяндаушы байқаған, белгілі бір жерде және белгілі бір уақытта болған, сондай-ақ белгілі бір адамдар қатысқан нақты оқиғаларды сипаттайтын шығарманы түсінеміз».

Ал А.Г. Тартаковский жанрлық шекарасы дүдәмал деген пікірмен келіспейтіндігін, мәселе бұндай ойдың туындауы мемуардың жеке табиғатынан шығып тұрмағанын, мемуарды

тарихи тұрғыдан да, әдіснамалық тұрғыдан да түбегейлі зерттеу жұмыстарының жетімсіздігінен болып отырғанын көлденең тартады [13, 13].

Бұл жөнінде И.А. Поляков, М.А. Смирнова сынды ғалымдар: «Өмірбаяндық мәліметтері бар әдеби шығармаларды естеліктерге қоспау критерийі ойдан шығарылған кейіпкерлердің немесе ойдан шығарылған оқиғалардың болуы, сондай-ақ «автобиографиялық шындықты» анықтау үшін ғалымдар ескерткішке ұзақ әдеби зерттеу жүргізуге тура келетін жағдайлар болды» [14], –деп жазды.

Қазақ әдебиетінде мемуаристика тақырыбы тек 2000 жылдардан бері ғана қызықтыра бастады. Әдебиеттанушылар негізгі зерттеу нысанына алынған шығармалардың нәтижесінде жарияланған Қ. Ергөбектің «Сарасөз», Н. Ақыштың «Қазақ мемуарлық романы» монографиясы, Ә. Кәкенованың «Қазақ прозасындағы Мұхтар Әуезов бейнесі және шығармашалық тұлға концепциясы», Н. Балтабаеваның «Қазақ роман-эссе жанрының қалыптасу тарихы, оны оқытудың даралық-дәстүрлік ұстанымдары», Алмира Қалиеваның «Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм» зерттеулерін жатқызуға болады.

Филология ғылымдарының кандидаты Қ. Байтанасова: «Мемуаристиканың осындай жанрлық табиғаты тек мемуарға, естелікке ғана емес, күнделікке де белгілі бір дәрежеде қатысты. Олардың арасындағы айырма ең алдымен болмысты көрсету ерекшелігінен туындайды: ол күнделікте синхронды түрде, естеліктерде ретроспективалы түрде беріледі. Егер күнделік оқиғалары стихиялы ағыммен, яғни көз алдында өткен «әлі онша айқындала қоймаған, өмірлік процесс әлі шешімін таппаған тұста» жазылса, естелік өткен өмірдің «әбден ойластырылған», алыс, жақын оқиғалардың сұрыпталған түрі. Осыдан келіп күнделік пен естелік құрылымының айырмасы шығады: біріншісінде дискреттік-үзік, айырымды оқиғалар, екіншісінде өзара байланысты, сюжеттік және композициялық жағынан тұтас, құрылымды әңгіме болады», – дейді «Орыс мемуаристикасының қалыптасуы» атты мақаласында.

Тұтастай алғанда, мемуарлық шығармалардың жанрлық сипаты шығармаға автордың өзі қатысуымен, оның жеке өмірінен гөрі елдің, қоғамның өмірі көрініс табуымен ерекшеленеді.

Мемуаристика – өзіндік даму жолы қалыптасқан, ұзақ тарихы бар, қазіргі кезде оқырман қызығушылығын тудырып келе жатқан қызықты жанр. Гюто: «Шындығында әңгімелердің «біз үшін не істейтіні» туралы мәлімдемелер қарапайымнан кереметке дейін өзгереді» [15] дейді. Ендеше адамды жануардан ерекшелейтін басты қасиеті ақылы, сөзі және сезімі десек, сол ақылының да, сөзі мен сезімінің де әріп таңбасын жинақтаған мемуар жанры адамның жан-дүниесін, өмірге деген көзқарасын айқындайтын, болмысын тануға зор мүмкіндік беретін шындыққа жақын жанр. Қоғамда көптеген оқырмандар атақты адамдар өмірін, өткен өмірдегі тарихи оқиғалардың бүгінгі күнмен сабақтастығын сипаттайтын шығармаларды оқуға құмар. Демек, прозаның өзге салалары сияқты мемуар да болашақта өзектілігін жоя қоймайды, керісінше қоғам сұранысы, құндылығы артуы мүмкін екенін жоққа шығармаймыз.

XX ғасыр басында қазақ прозасының өзі аяғынан қаз басып енді тұрып келе жатқан кезеңінде көркем прозаның ішінде жүріп мемуарлық элементтері басым туындыларды да зерттеу, аршу ісі маңызды болмақ. Себебі бұл кезең – әдебиеттің жанрлық тұрғыда көпсалалық дамуының бастау алған уақыты. Проза туындыларындағы естелік сипаттағы элементтерді зерттеу қоғамның сол кезеңдегі тарихи және әлеуметтік жағдайын, авторлардың ішкі әлемін, сол заманның өзекті мәселелерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді.

Мемуарлық әдебиетте автордың өзі көрген, басынан кешкен оқиғаларға байланысты нақты мәліметтерге негізделген әңгімелері мен естеліктері жиі орын алуы – прозалық шығармалардағы тарихи контекстің дәлелдеу мен көркем әдебиетті деректемелік тұрғыда талдауда маңызды құралға айналады. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының және басқа алаш қайраткерлерінің шығармаларында мемуарлық сипатты ойлармен көркемделген прозалық эпизодтар кездесті. Мұндай зерттеулер қазақ мәдениетінің дамуындағы рухани мұраны

толыққанды түсінуге жол ашады және қоғамның тарихи жадын сақтау мен жаңғыртуға ықпал ететіні сөзсіз.

Зерттеу барысында алаш ұранды әдебиеттің қалыптасу жолында прозалық жанрдың түрлілігі, әр алуандығы қарастырыла отырып, қазақ мемуарлық шығармаларының қалыптасуына ықпал еткен әсерлер қамтылды. Сонымен бірге шетелдік және отандық ғалымдардың «мемуар» терминіне берген анықтамалар келтіріліп, түсініктемелер берілді. Сонымен қатар мемуарлық шығармалардың жанрлық ерекшелігіне де тоқталып, осыған дейін ғылыми айналымда жүрген түрлі ой-пікірлерді талқылап, тұжырымдар жасалды. Алаш кезеңі әдебиетінің қалам қайраткерлерінің еңбектеріне және олардың замандастары мен ұрпақтары жазған естеліктерге зерттеу жүргізе отырып, біз автор мен қоғам шындығын, дәуір сипатын анықтауға болатынына көз жеткіздік.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алаш кезеңі тәуелсіздік жылдарында аса кең ауқымда зерттелген тақырыптардың бірі десек те, совет өкіметі цензурасының «сойылы» көп тиген, көп «таяқ жеген» (дерекнамалық негізде) және түрлі саяси реформалар нәтижесінде бұрмалауға ұшыраған ғылым нысаны болғаны анық. Сондықтан XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, тарих, әлеуметтану, саясаттану, теология және педагогика, психология сынды ғылыми бағыттарда зерттеліп жатқанымен де, әлі де толық зерттеліп, айқындалған жоқ. Себебі әлі күнге дейін XX ғасыр басында ерекше екпінмен қазақ ғылымы мен руханиятының дамуына әсер еткен Алаш ренессансының сандық-сапалық көрсеткіштерін, Алашорда өкіметінің құрамына енген әрбір тұлғаның аты-жөні мен библиографиялық анализін, Алаш идеясын насихаттаған әрбір алаш арысының қайраткерлік және тұлғалық болмысын, сондай-ақ кезең мемуаристикасын зерттеп болғанымыз жоқ. Мысалы, Алаш арыстарының ең атаулылары Әлихан Бөкейханұлы мен Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік қызметі мен шығармашылығына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатса да, олардың шежіресі, ұрпақтары, тарихи тұлғалығы, адами қасиеті, кісілік келбеті толыққанды зерттелді деп айтуға болмайды. Бұдан да басқа қаншама тұлғаларымыз ескерусіз, елеусіз жатыр. Олардан туған ұрпақтың үрей құшағында өмір кешуі, жақсы оқу оқып, жақсы жұмыс тауып қоғамға орныға алмауы, орныққаны былай тұрсын, көз ашпастан қуғын-сүргін көріп, жер-жерді паналауға мәжбүр болғаны да әлі толық зерттелген емес. Ғылыми және әдеби айналымға түспей, мұрағат пен қолжазбалар қорында жатқан қаншама мәтіндердің барлығы соңғы уақытта жарық көрген ғылыми жаңалықтар легінде байқалады. Алаш қозғалысының, алаш ағартушылығының, қазақ ұлтшылдығының оқиғаларын қаз-қалпында баяндайтын жазбалар ретінде алаш естеліктерінің (мемуарларының) зерттелуі осындай жағдайда болса, өзге халықтар мен мәдениет өкілдері тарапындағы алаш идеясына қатысты зерттеулер қазақ ғылыми айналымына енбегені бір бөлек мәселе.

Алаш арыстары ұрпақтарының естеліктеріне сүйене отырып, алаштың негізгі идеясын, оның басталуының алғышартын, себептерін, қозғаушы күшін, басты тұлғаларын, олардың байланыстарын, туыстық та қатынастарын, әсіресе азапты абақты жолдарында, Сібірдің суық аяздарында бірін-бірі іздеп, біріне-бірі қорған болғаны әзиз жандардың бауырмалдық, қайырымды, мейірбан қасиеттерін зерттеу-зерделеу де аса өзекті зерттеу жұмысы болмақ. Салыстырмалы анализ ретінде Ресей тарихында түрме құбылысын және біздің ұлт ұғымындағы абақты азаптарын атауға болады. Мысалы, орыстың қылмыс әлемінің жазылмаған заңдары, олар орнатқан тәртіп, жүргізген жүйе, кәнігі қылмыскерлерге қосып қойып қамаған кездегі орыс интеллигенциясының тағдыры, ал бұл кезеңдегі қазақ зиялыларының бастан кешіргендері, қылмыс серкелеріне қарсы тойтарыс беруі орыс деректерінде талай жазылып дәлелденген фактілердің біреуі ғана. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деп бірлікті ұқтырған Алаш қайраткерлерінің әрбір қадамы, әрбір сәті бүгінгі күнде де маңызды, өзекті деп ойлаймыз.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала AP22688434 «Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: XX ғасыр басындағы мұраны кешенді зерттеу» жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қирабаев С. Әдебиеттің ақтандақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 2 Мемуары // Энциклопедический словарь. Т.19. – СПб, 1896. – С.504. [орыс тілінде]
- 3 Биск И.Я. Мемуары // Советская историческая энциклопедия. Т.9. – М., 1966. –С.343. [орыс тілінде]
- 4 Деревнина Л.И. О термине «мемуары» и классификации (историография вопроса) // Вопр. архивоведения. 1963. №4. – С.257. [орыс тілінде]
- 5 Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. — М.: Наука, 1991. — 288 б. [орыс тілінде]
- 6 Mintz S. Memoir: An Introduction // Life Writing, 2013. – Б. 353-356 <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201>.
- 7 Druckman, A. The Seductive Scientist: The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs // Notes and Writings, 2023. <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051> [ағылшын тілінде]
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. Lowell's Life Writing in Prose and Poetry. Bishop-Lowell Studies, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018> [ағылшын тілінде]
- 9 Benza P., Kropp K., et al. Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics, 2024. – Vol.107. - P.2-14 <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945> [ағылшын тілінде]
- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A. and McBride, C. Disease Narratives and Artistic Alternatives. Knowledge Cultures, 2023. – V.11(1) - P.135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238> [ағылшын тілінде]
- 11 Жұмағұл С.Б. Естеліктегі Алаш. Әдеби-танымдық басылым. – Қарағанды: TENGRI ltd, 2018. – 676 б.
- 12 Сандлер, С. В. Тема карнавала в контексте философии М. М. Бахтина [Текст] // Studia Litterarum. – 2016. – Т. 1, № 3-4. – ISSN 2500-4247. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт мировой литературы им. А. М. Горького Российской академии наук, 2016. – С.456. [орыс тілінде]
- 13 Матханова Н.П. Сибирская мемуаристика XIX века. – Новосибирск: СО РАН, 2010. - 551 с. [орыс тілінде]
- 14 Поляков И., Смирнова М. К истории изучения русской мемуарной литературы XVII-XVIII вв.: проблема систематизации // Studia Litterarum. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2021. – Т.6, №4. – С. 400-445. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. [орыс тілінде]
- 15 Hutto, D. Narrative and Understanding Persons. Royal Institute of Philosophy Supplement, 2007. 60, 1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589> [ағылшын тілінде]

Материал 16.06.2025 баспаға түсті

Мемуаристика в казахской литературе: формирование и жанровая специфика

З.Т. Каримхан¹, Қ.А. Аубакирова¹, А.Т. Смагулова¹

¹Университет Шакарима, Семей, 014707, Казахстан

В статье анализируется возникновение термина «мемуары», его жанровые особенности, функции и место в мировой литературе. Также были рассмотрены этапы и особенности становления мемуарного жанра в казахской литературе, мнения зарубежных и отечественных ученых, давших определение термину, понятие «Память», понятия «личная память» и «коллективная память». проанализированы и проведен сравнительный анализ.

При определении периода формирования мемуаризма в казахской литературе обращалось внимание на мемуарные элементы в орхоно-енисейских надписях. Установлено, что исторические воспоминания, высеченные на камне в тюркскую эпоху, имеют определенную степень мемуарного характера. В последующие периоды великие просветители Ш. Дневники и исследования Валиханова, а также М. Проанализирован мемуарный характер этнографических сочинений Бабажанова. Эти произведения не только отражают жизнь и дух той или иной эпохи, но и считаются важным источником в отражении изменений и социальных явлений в обществе.

Особое влияние на развитие мемуарного творчества оказали также деятели движения Алаш начала XX века. Развитие литературы Алашского направления было связано с радикальными изменениями в политической, социальной и культурной жизни казахского общества. Хотя конкретных мемуаров в этот период не было написано, как отметил Ахмет Байтурсынулы, главной целью писателей была борьба за равноправие народов. В этой связи не только поэты и писатели, но и политические деятели, люди других профессий оставляли записи о времени и обществе, в котором они жили, о важнейших событиях и поворотных моментах истории. Эти сочинения чрезвычайно ценны как исторический и литературный источник, достойный изучения сегодня.

Поскольку жанр мемуаров находится на стыке документального, исторического и художественного, в числе важных вопросов рассматривались его место в литературе, уровень достоверности, а также сочетание документального и художественного.

Казахская мемуаристика, как одна из важнейших отраслей национальной литературы, выработала свою уникальную модель художественного изображения исторических фактов. Исследования в этой области дают прекрасную возможность возродить национальную историческую память, узнать о прошлом народа и оставить важные данные для будущих поколений.

Ключевые слова: мемуары, казахская литература, литературный жанр, жанровая характеристика, мемуарные произведения, проза алашского периода

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кирабаев С. Белые пятна в казахской литературе. Учебное пособие. – Алматы: Гылым, 1995. – С.288. [на казахском языке]
- 2 Мемуары // Энциклопедический словарь. Том 19. – СПб., 1896. – С.504.
- 3 Биск И.Я. Мемуары // Советская историческая энциклопедия. Том 9. – М., 1966. – С.343.
- 4 Деревнина Л.И. О термине «мемуары» и классификации (историография вопроса) // Вопр. архивирование. – 1963. – №4. – С.257.
- 5 Тартаковский А. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – М.: Наука, 1991. – С.288.
- 6 Mintz S. Memoir: An Introduction // Life Writing, 2013. – P.353-356. <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201> [на английском языке]
- 7 Druckman, A. (2023). The Seductive Scientist : The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs. Notes and Writings <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051> [на английском языке]
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. Lowell's Life Writing in Prose and Poetry. Bishop-Lowell Studies, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018> [на английском языке]
- 9 Benza P., Kropp K., et al. (2024). Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics. – Vol.107. – P.2-14 <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945> [на английском языке]

- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A., and McBride, C. (2023). Disease Narratives and Artistic Alternatives. *Knowledge Cultures*, 11(1), 135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238> [на английском языке]
- 11 Жумагул С.Б. Воспоминания Алаш. – Караганда: ТЕНГРИ И.Д., 2018. – С.676. [на казахском языке]
- 12 Сандлер, С. В. (2006). Тема карнавала в контексте философии М.М. Бахтина [Текст] // *Studia Litterarum*. – Т.1, № 3-4. – ISSN 2500-4247. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт мировой литературы им. А.М. Горького Российской академии наук, 2016. – С.456.
- 13 Матханова Н.П. Сибирская мемуаристика XIX века. – Новосибирск: СО РАН, 2010. – С.551.
- 14 Поляков, И. А., Смирнова, М. А. К истории изучения русской мемуарной литературы XVII-XVIII вв.: проблема систематизации [Текст] // *Studia Litterarum*. – 2021. – Т.6, №4. – DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. – Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2021. – С.400-445.
- 15 Hutto, D. Narrative and Understanding Persons. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 2007. 60, 1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589> [на английском языке]

Материал поступил в редакцию журнала 16.06.2025

Memoirs in Kazakh literature: formation and genre specifics

Z. Karimkhan¹, K. Aubakirova¹, A. Smagulova¹

¹ Shakarim university, Semey, 014707, Kazakhstan

The article analyzes the emergence of the term «memoir», its genre features, its function and its place in world literature. Also, the stages and features of the formation of the memoir genre in Kazakh literature, the opinions of foreign and domestic scholars who defined the term, the concept of «Memory preservation», the concepts of «personal memory» and «collective memory» were analyzed and a comparative analysis was conducted.

In determining the period of formation of memoirism in Kazakh literature, attention was paid to the memoir elements in the Orkhon-Yenisei inscriptions. It was determined that historical memoirs carved on stone during the Turkic era had a certain level of memoir character. In subsequent periods, the memoir character of the diaries and researches of the great enlighteners Sh. Ualikhanov, as well as M. Babazhanov's ethnographic writings was analyzed. These works not only reflect the life and spirit of a certain era, but are also considered important sources for showing changes in society and social phenomena.

The figures of the Alash movement of the early 20th century also had a special influence on the development of memoir creativity. The development of Alash-inspired literature was associated with fundamental changes in the political, social and cultural life of Kazakh society. Although no specific memoir works were written during this period, as Akhmet Baitursynuly pointed out, the main goal of the writers was the struggle to bring the people to equality. In this regard, not only poets and writers, but also political figures and people of other professions left notes about the time and society in which they lived, about major events and historical turning points. These notes are of great value as a historical and literary source worthy of study today.

Since the memoir genre is the intersection of documentary, historical and fiction, its place in literature, the level of authenticity, the combination of documentary and artistic, have been considered among the important issues.

Kazakh memoirs, as one of the important branches of national literature, have been forming their own model of artistic depiction of historical facts. Research in this area provides a great opportunity to revive national historical memory, learn about the past of the people, and leave important data for future generations.

Key words: memoirs, Kazakh literature, literary genre, nature of genre, memoirs, prose of the Alash period

REFERENCES

- 1 Kirabaev S. (1995), *Adebiettin aktandak betteri* [Blank spots in Kazakh literature]. Study guide. – Almaty: Gylym. – P.288. [in kazakh]
- 2 Memuary. (1896), *Entsiklopedicheskiy slovar*. [Memoirs. Encyclopedic dictionary]. Volume 19. – St. Petersburg. – C.504. [in russian]
- 3 Bisk I.YA. (1966), *Memuary // Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya*. [Memoirs // Soviet historical encyclopedia]. Volume 9. – M. [in russian]
- 4 Derevnya L.I. (1963), *O termine «memuary» i klassifikatsii (istoriografiya voprosa)* [On the term «memoirs» and classification (historiography of the issue)] *Vopr. archiving*. №4. – C.343. [in russian]
- 5 Tartakovsky A.D. (1991), *Russkaya memuaristika XVIII – pervoy poloviny XIX v.* [Russian memoirs of the 18th – first half of the 19th century]. – M. – C.288. [in russian]
- 6 Mintz, S. (2013), *Memoir: An Introduction*. *Life Writing*, 10, p. 353-356. <https://doi.org/10.1080/14484528.2013.802201>.
- 7 Druckman, A. (2023), *The Seductive Scientist: The Emergence of a New Identity Based on Heroism and Joy in Twentieth-Century Scientific Memoirs. Notes and Writings* <https://doi.org/10.1098/rsnr.2023.0051>
- 8 Axelrod, S., & Kość, G. (2023), *Lowell's Life Writing in Prose and Poetry*. *Bishop-Lowell Studies*, 2023. <https://doi.org/10.5325/bishoplowellstud.3.0018>
- 9 Benza P., Kropp K., et al. (2024), *Homologies in fields of cultural production. Evidence from the European scientific field // Poetics*. – Vol.107. – P.2-14. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2024.101945>
- 10 Jerram, S., Diprose, G., Waipara, N., Harvey, M., Mullen, M., Craig-Smith, A., and McBride, C. (2023), *Disease Narratives and Artistic Alternatives*. *Knowledge Cultures*, 11(1), 135-153. <https://doi.org/10.22381/kc11120238>
- 11 Zhumagul S.B. (2018), *Esteliktegi Alash* [Memories of Alash]. – Karaganda: TENGRI I.D. – P.676. [in kazakh]
- 12 Sandler, S.V. (2006), *Tema karnavala v kontekste filosofii M.M. Bakhtina* [The theme of carnival in the context of M. M. Bakhtin's philosophy] // *Studia Litterarum*. – 2016. – Vol. 1, No. 3–4. – ISSN 2500-4247. – Moscow: Federal State Budgetary Institution of Science the A. M. Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences, 2016. – P.456. [in russian]
- 13 Matkhanova N.P. (2010), *Sibirskaya memuaristika XIX veka*. [Siberian memoir writing of the 19th century]. – Novosibirsk: SB RAS. – P.551. [in russian]
- 14 Polyakov, I. A., Smirnova, M. A. (2021), *K istorii izucheniya russkoy memuarnoy literatury XVII-XVIII vv.: problema sistematizatsii* [On the history of the study of Russian memoir literature of the 17th–18th centuries: the problem of systematization] // *Studia Litterarum*. – 2021. – V. 6, №4. – DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-4-400-445>. – St. Petersburg: Russian National Library. – P.400-445. [in russian]
- 15 Hutto, D. (2007), *Narrative and Understanding Persons*. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 2007. 60, P.1-15. <https://doi.org/10.1017/S1358246100009589>

Received: 16.06.2025